

Σωτήρης Καραγιάννης

Η ΑΠΟΧΗ ΤΟΥ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 31ης ΜΑΡΤΙΟΥ 1946 ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΚΕΝΤΡΩΟ ΧΩΡΟ

I

Η εισήγηση επιδιώκει να θέσει το πρόβλημα των βραχυπρόθεσμων ή μακροπρόθεσμων αντίκτυπων που είχε στον κεντρώο χώρο η αποχή της ομάδας Καφαντάρη από τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές. Πρόκειται για ένα ειδικό μάλλον αντικείμενο, με το οποίο δεν καταπιάστηκε η έρευνα, της οποίας τα ως τώρα ενδιαφέροντα στράφηκαν, και δικαιολογημένα, προς την κατεύθυνση οριοθέτησης των γενικών μεγεθών που συνθέτουν τη μεταπολεμική πολιτική ζωή¹. Παρ' όλα αυτά, στα διάφορα κείμε-

1. Ήδη ο J. Meynaud, στον πρόλογο του βιβλίου του *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, «Μπάυρον», Αθήνα 1966, σ. 7 κ.ε., επισημαίνει την έλλειψη ερευνητικής υποδομής σε ό,τι αφορά τη μεταπολεμική πολιτική ζωή. Από την άποψη αυτή θεωρεί πως η δική του εργασία συνιστά μια πρώτη προσπάθεια εξασφάλισης μιας τέτοιας υποδομής, ενώ κρίνει πως μόνο ύστερα από τη συσσώρευση πολλών άλλων ανάλογων εγχειρημάτων μπορούμε να οδηγηθούμε σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο προσέγγισης της ελληνικής μεταπολεμικής πολιτικής πραγματικότητας. Στην εικοσαετία που διέρρευσε, ύστερα από τις διαπιστώσεις αυτές του γνωστού καθηγητή, η έρευνα πραγματοποιήσε σίγουρα αρκετά θετικά και αξιοσημείωτα βήματα, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που ακολούθησε τη μεταπολίτευση. Στο μεταξύ η μεταπολεμική πολιτική ζωή αποτελεί ήδη αντικείμενο διδασκαλίας και έρευνας στο ελληνικό πανεπιστήμιο, και είναι αυτό ασφαλώς ένα πολύ καλό σημάδι του επιπέδου και της πορείας της ερευνητικής προσπάθειας προς την κατεύθυνση αυτή. Παρ' όλα αυτά, οφείλει κανείς να δεχτεί πως η απόσταση που πρέπει ακόμα να καλυφθεί, ως την ώρα που θα επιτευχθούν ουσιαστικές και έγκυρες γνώσεις και θα διαπερασθούν τα κυρίαρχα προβλήματα της ελληνικής

να που μελετούν τις εκλογές του 1946, μπορεί να συναντήσει κανείς κάποιες φευγαλέες ή ευρύτερες αναφορές σχετικά με τον γενικότερο αντίκτυπο της αποχής τόσο του καφανταρικού κόμματος όσο και της αριστεράς. Κοινός παρονομαστής των αναφορών αυτών είναι η άποψη πως η αποχή εκείνη, όποια ή όση κι αν ήταν η δικαιολογητική της βάση, μπορεί και πρέπει σήμερα να εκτιμηθεί ως πράξη άστοχη, άρα βλαπτική για τον ευρύτερο μη δεξιό πολιτικό χώρο. Βλαπτική, με την έννοια ότι στέρησε από ένα ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα του δημοκρατικού εκλογικού σώματος τη δυνατότητα να εκπροσωπηθεί στο πρώτο μεταπολεμικό κοινοβούλιο, ενώ διευκόλυνε την προοπτική των συντηρητικών δυνάμεων για πρωτοκαθεδρία και μονοπώληση της εξουσίας.

Δεν έχει κανείς παρά να συμφωνήσει με τη γενική αυτή εκτίμηση. Προκειμένου όμως για τον μερικότερο χώρο του κέντρου, ο αντίκτυπος είχε διττό χαρακτήρα, δηλαδή η αποχή λειτούργησε όχι μόνο αρνητικά αλλά και θετικά. Η κεντροαριστερά είναι το τμήμα του κέντρου που έπληξε η αποχή. Εμποδίζοντας αυτή την, υπό διαμόρφωση άλλωστε, κεντρώα διαβάθμιση από το να διεκδικήσει τον τίτλο της κοινοβουλευτικής δύναμης έθεσε πρώ-

πολιτικής ζωής της περιόδου, είναι ιδιαίτερα μεγάλη και επίπονη. Άλλωστε, οι όποιες ερευνητικές απόπειρες έχουν χαρακτήρα ανιχνευτικό και ταξινομικό των προβλημάτων και της ύλης. Αδυνατώντας να δει το ειδικό, ή έστω να εμβαθύνει σ' αυτό χωρίς μια ικανοποιητική εξοικείωση με την ολότητα, τμήμα και λειτουργικό στοιχείο της οποίας αυτό αποτελεί, η ως τώρα έρευνα, με κάποιες λίγες εξαιρέσεις, έστρεψε τα ενδιαφέροντά της στις γενικές κατηγορίες της μεταπολεμικής πολιτικής ζωής. Πρόκειται για εργασίες-πλαίσια, που είδαν το φως της δημοσιότητας την τελευταία κυρίως δεκαετία, και οι οποίες, άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο, ανοίγουν το δρόμο για ειδικότερες προσεγγίσεις. Ενθάρρυνση στους επόμενους ερευνητές, προκειμένου να καταπιαστούν με σειρά ολόκληρη ειδικότερων προβλημάτων σχετικά με τις εκλογικές διαδικασίες και την κοινωνιολογία των κομμάτων και των διαφόρων τάσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα προσφέρει σίγουρα η διδακτορική εργασία του Ηλία Νικολακόπουλου, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1965*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.

τα απ' όλα σε δοκιμασία την ίδια της την υπόσταση και συνοχή. Σε συνδυασμό με το θάνατο του Καφαντάρη, που ακολούθησε, η αποχή του 1946 στέρησε ακόμα από την κεντροαριστερά μια καταξιωμένη κομματική στέγη και έναν αναμφισβήτητο ηγέτη, πράγματα που στο συνολικό κατοπινό διάστημα ποτέ δεν κατάφερε να αποκτήσει. Ο θετικός αντίκτυπος της αποχής λειτούργησε σε δύο επίπεδα. Το πρώτο είναι η κεντρώα υπόθεση στο σύνολό της, η κεντρώα συζήτηση και προβληματική, όπως αυτή αναπτύσσεται και προβάλλεται με ιδιαίτερη έμφαση μετά τον πόλεμο. Το δεύτερο είναι το συντηρητικό τμήμα του κέντρου, η λεγόμενη κεντροδεξιά, που, όπως θα δούμε, ευνοήθηκε από την αποχή όχι μόνο στις εκλογές του 1946 αλλά και στην επόμενη περιοδο².

II

Προκειμένου για την εκτίμηση του θετικού αντίκτυπου της αποχής, και ιδιαίτερα στο πρώτο επίπεδο, κρίνονται απαραίτητες μερικές ιστορικές επισημάνσεις και αναφορές. Παρά το γε-

2. Για κάποια στοιχεία ή ευρύτερες αναφορές σχετικά με τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 και τον βραχυπρόθεσμο ή μακροπρόθεσμο αντίκτυπο στην πολιτική ζωή του τόπου που είχε η αποχή της αριστεράς και της κεντροαριστεράς, βλ. J. Meynaud, *ό.π.*, σ. 78 κ.ε.· Η. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 131 κ.ε.· Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *Προβληματική της Σύγχρονης Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας 1935-1975*, Αθήνα 1981, σ. 134 κ.ε.· Παναγιώτης Πετρουλάκος, *Οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που οδήγησαν στο Σύνταγμα του 1952, 1944-1952*, Αθήνα 1982, σ. 102 κ.ε.· Αντώνης Παντελής, *Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985)*, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1988, σ. 239-240· Λευτέρης Σταυριανός, *Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο, «Κάλβος»*, Αθήνα 1974, σ. 186 κ.ε.· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία, «Ολκός»*, Αθήνα 1974, σ. 73· Νίκος Ζαχαριάδης, *Η παράνομη μισοσύμψη, «Γλάρος»*, Αθήνα 1987, σ. 16 κ.ε.· Περικλής Ροδάκης, *Νίκος Ζαχαριάδης, «Επικαιρότητα»*, Αθήνα 1987, σ. 183 κ.ε.· Παύλος Νεφελούδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας, «Gutenberg»*, Αθήνα 1974, σ. 266 κ.ε.

γονός ότι ο όρος «κέντρο» προβάλλεται για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο³, η σχετική προβληματική —έστω ευκαιριακά— εκδηλώνεται και προκαλεί την προσοχή και το ενδιαφέρον πολύ προ του πολέμου. Εκδηλώνεται στα πλαίσια της προοπτικής διαφοροποίησης και από τις δύο κυρίαρχες πολιτικές ομάδες της προπολεμικής περιόδου: τη βενιζελική και την αντιβενιζελική. Οι πρωτοβουλίες αυτές, που ξεπηδούν από τους κόλπους του Κόμματος των Φιλελευθέρων, μέλλουν να αποσπασθούν από το κόμμα για να καταλήξουν στη διαμόρφωση νέων σχηματισμών. Στις κινήσεις αυτές κατατάσσεται και η ενέργεια του Γεώργιου Καφαντάρη, ο οποίος το 1924 απομακρύνεται από το ιστορικό κόμμα και ιδρύει το Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων, το οποίο από το 1928 μετονομάζεται σε «Προοδευτικόν Κόμμα». Χαρακτηριστικό των κινήτρων και των προσανατολισμών του σχήματος αυτού είναι η ακόλουθη δήλωση του Καφαντάρη: «Δὲν εἶναι δυστυχῶς προωρισμένον νὰ εὕρῃ ἡσυχίαν ἡ Ἑλλάς ... ἐφ' ὅσον τὴν συντρίβει τὸ μάγκανον τῶν δύο ἀντιθέτων παρατάξεων, αἱ ὁποῖαι δουλεύουν εἰς τὸ παρελθόν. Καὶ δ' αὐτὸ δὲν διστάζω νὰ διακηρύξω ὅτι πρωταρχικὸς ὅρος τῆς ὀριστικῆς τοῦ τόπου σωτηρίας εἶναι ἡ ἀπολύτρωση αὐτοῦ ἀπὸ τὰ δεσμά, ἀπὸ τὴν τυραννίαν, ἀπὸ τὰς ἐριδας τῶν δύο αὐτῶν παρατάξεων. Ἡ σκέψις αὐτὴ

3. Είναι χρήσιμο να επισημανθεί πως ο όρος «κέντρο» δεν χρησιμοποιείται από τη μεσοπολεμική πολιτική πρακτική. Η πολιτογράφηση του στο ελληνικό πολιτικό λεξιλόγιο πραγματοποιείται στην αμέσως μεταπελευθερωτική περίοδο, και συγκεκριμένα από τη στιγμή που ο αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, τον χρησιμοποιεί για να δηλώσει όσους από τον παλιό βενιζελικό χώρο παραμένουν πιστοί υπό την σημαία του ιστορικού κόμματος και δεν ακολουθούν άλλους φιλελεύθερους ηγέτες. Έκτοτε ο όρος αυτός διαδίδεται και κυριαρχεί στη γλώσσα της πρακτικής της μεταπολεμικής περιόδου αντικαθιστώντας τον όρο «βενιζελισμός», που μετά τον πόλεμο εκφυλίζεται και αποσύρεται από την πολιτική πράξη. Σχετικά με τις ιστορικές και κοινωνιολογικές ρίζες του όρου «κέντρο», όπως και των όρων «δεξιά» και «αριστερά» στην ελληνική πολιτική ζωή πρβλ. Σωτ. Καραγιάννης, «Ταξικά σύμβολα στον Μεσοπόλεμο», περ. *Τετράδια*, τχ. 15, σ. 37 κ.ε.

και μόνον υπηγόρευσε την ίδρυσιν του Προοδευτικού Κόμματος, τὸ ὁποῖον εἶναι σύμβολον γαλήνης, προόδου, ἀναδημιουργίας»⁴.

Η τακτική της απομάκρυνσης στελεχῶν ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν κυρίαρχων πολιτικῶν ὁργανισμῶν, ἡ καὶ τῶν μικρότερων κομματικῶν ομάδων καὶ πυρήνων, καὶ ἡ ίδρυση στὴ συνέχεια νέων σχημάτων ἀπὸ τὰ ἀποσπασθέντα στελέχη εἶναι ἓνα πολὺ συνηθισμένο φαινόμενο στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ ζωὴ⁵. Βέβαια οἱ μετακινήσεις αὐτές δεν εἶναι ὅλες ἀποτέλεσμα οὐσιαστικῶν —λιγότερο ἢ περισσότερο— διαφοροποιήσεων, ἔτσι πὺν ἡ συνύπαρξή τοὺς ὑπὸ ἐνιαίᾳ κομματικῇ σημαίᾳ νὰ ἀποβαίνει προβληματικὴ καὶ ἀδύνατη. Κατὰ ἓνα μικρότερο ἢ μεγαλύτερο ποσοστὸ οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ εἶδους ἐξηγούνται με ἀναφορά στὶς προσωπικὲς διαφωνίες, στὶς φιλόδοξες προοπτικὲς, καὶ γενικὰ στὶς ἐγωϊστικὲς διαθέσεις τῶν παραγόντων τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ τῶν ευρύτερων παρατάξεων. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ, ἐνῶ δεν ἀναιρεῖ καὶ δεν παρακάμπτει κατὰ οἰοιονδήποτε τρόπο τὴ «βάση», λαβαίνει ὑπόψη τῆς το ρόλου καὶ τῆς μεθοδολογικῆς ἀξίας τοῦ «εποικοδομήματος», προκειμένου γιὰ μιὰ σφαιρικὴ καὶ σε βάθος μελέτη τῆς ἐλληνικῆς ιστορίας καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς.

Σε ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ἀποσπάσεις πὺν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ταξινομοῦνται ἀσφαλῶς στὴν πρώτη κατηγορία: δηλαδὴ εἶναι ἀποτέλεσμα οὐσιαστικῶν διαφοροποιήσεων καὶ ἰδεολογικῶν ἀνακατατάξεων στὺς κόλπους τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, ἐνῶ μποροῦν νὰ διακριθοῦν στὶς ἐξῆς τρεῖς διαβαθμίσεις: ἡ πρώτη, με ἡγέτη τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου, υπερακοντίζει τὰ κοσμοθεωρητικὰ ὅρια τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, δηλαδὴ συνιστᾷ τὴ σοσιαλδημοκρατικὴ - σοσιαλιστικὴ προοπτικὴ· ἡ δευτέρη, με ἡγέτη τὸν Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλο, πὺν τοποθετεῖται δεξιότερα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ κόμμα, καὶ ἡ τρίτη, με ἡγέτη τὸν

4. Βλ. Δημοσθένης Γούλας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Ἀθῆνα 1982, σ. 20-21.

5. Καὶ εἶναι ἀκριβὲς τὸ φαινόμενο αὐτὸ πὺν ἐξηγεῖ τὸν ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ ἀριθμὸ τῶν πολιτικῶν κομμάτων πὺν ἐμφανίζεται στὴ μεταπολεμικὴ πολιτικὴ σκηνή: βλ. σχετικὰ J. Meynaud, *ὁ.π.*, σ. 511 κ.ε.

Γεώργιο Καφαντάρη, που κινείται αριστερότερα, χωρίς όμως να υπερβαίνει την κοινωνικοπολιτική φιλοσοφία των Φιλελευθέρων. Στη δεύτερη ιδεολογική διαβάθμιση μπορούμε να κατατάξουμε και τις ομάδες των Γ. Κονδύλη και Πάγκαλου, ενώ στην τρίτη την ομάδα του Γεώργιου Παπανδρέου, η οποία, όπως θα δούμε, μετά τον πόλεμο προσανατολίζεται σαφώς δεξιότερα⁶.

Ενώ η τάση για διαμόρφωση ενδιάμεσης πολιτικής κίνησης εκδηλώνεται πριν από τον πόλεμο, η σχετική προβληματική δεν αναπτύσσεται και δεν φθάνει στο αποκορύφωμά της παρά μόνο μετά την απελευθέρωση. Επίσης: ενώ κατά την προπολεμική περίοδο η τάση για ενδιάμεση πορεία εκδηλώνεται σε ένα στενό κύκλο παραγόντων του Κόμματος των Φιλελευθέρων —οι οποίοι εγκαταλείπουν, όπως είπαμε, κάποια στιγμή τη σημαία του— μετά τον πόλεμο η προοπτική αυτή κλιμακώνεται, με την έννοια ότι τώρα εκδηλώνεται στον συνολικό φιλελεύθερο χώρο, με την εξής όμως θεμελιακή διαφορά: γνώρισμα της ενδιάμεσης αυτής πορείας, που μετονομάζεται σε κεντρώα πορεία, δεν είναι η δεξιότερη ή αριστερότερη προοπτική αναφορικά με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, άρα και η μικρότερη ή μεγαλύτερη απόστασή της από τους πρώην αντιβενιζελικούς· είναι ο βαθμός της αριστερό-

6. Σε ό,τι αφορά το Κόμμα των Φιλελευθέρων και τις ομάδες που προήλθαν από τη διάσπασή του στη μεσοπολεμική περίοδο, πρβλ. την εργασία του Θανάση Διαμαντόπουλου στο σύνολό της: *Ο Βενιζελισμός, «Σάκκουλας»*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985. Επίσης: Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα (1821-1961)*, «Γαλαξίας», Αθήνα 1961, σ. 117 κ.ε.· του ίδιου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, «Ίκαρος», Αθήνα 1955· Α. Παπαναστασίου, «Ιστορία του Κόμματος των Φιλελευθέρων», εφ. *Νέος Κόσμος*, 8-12 Δεκεμβρίου 1933· Χαρίτων Κοριζής, *Η πολιτική ζωή εις την Ελλάδα*, Αθήνα 1974, σ. 216 κ.ε.· Άλκης Ρήγος, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία» (περιέχεται στο συλλογικό έργο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, *Πολιτικές και Κοινωνικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα 1977, σ. 199· Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 15 κ.ε.· Παύλος Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα, 1844-1936*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1984, σ. 85 κ.ε.· Γ. Σκληρός, *Έργα*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1976, σ. 325 κ.ε.

τερης τοποθέτησης από τους τελευταίους, που στη συνέχεια προσδιορίζει την απόστασή της από τους κομμουνιστές. Περιττό να σημειωθεί πως το νέο αυτό κριτήριο στοιχειοθέτησης του περιεχομένου της κεντρώας πρότασης, σε τελευταία ανάλυση και της ταυτότητας του συνολικού προοδευτικού αστικού πολιτικού χώρου, οφείλει τη διαμόρφωση και επιβολή του στην ενισχυμένη παρουσία των κομμουνιστών μετά τον πόλεμο⁷.

Με εξαίρεση το καφανταρικό κόμμα και την ομάδα που θα παραμείνει στο Κόμμα των Φιλελευθέρων υπό τον Σοφούλη, ο υπόλοιπος φιλελεύθερος χώρος κάθε άλλο παρά πείθει για κεντρώα πορεία και προοπτική στη μεταπελευθερωτική Ελλάδα, και είναι άλλο πράγμα αν, ύστερα από μια προσεκτική μελέτη των δεδομένων και με την επίκληση κάποιων κριτηρίων, καταφέρουμε τελικά να διακρίνουμε αυτό τον προσανατολισμό⁸. Πραγματικά, από τον συνολικό φιλελεύθερο χώρο —με την ευρύτερη έννοια του όρου— μόνο οι δύο αυτοί σχηματισμοί διαθέτουν εμφανή χαρακτηριστικά του νέου τους ρόλου, άρα μπορούν, λιγότερο ή περισσότερο, να πείσουν την πρακτική για τον κεντρώο τους προσανατολισμό. Ο πρώτος απέχει από τις εκλογές, γιατί

7. Μόλις επισημάνθηκε πως με τον όρο «κέντρο» ο Θεμ. Σοφούλης δηλώνει τα φιλελεύθερα στοιχεία που παραμένουν πιστά στο κόμμα: όσα συμμερίζονται την άποψή του πως ο ιστορικός σχηματισμός έχει καθήκον να διαδηλώσει ανοικτά και απροκάλυπτα τα αντιμοναρχικά του αισθήματα. Όμως, τον όρο αυτό, με εξαίρεση τον αρχηγό του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, τον Γεώργιο Παπανδρέου, μέλλει να οικειοποιηθεί στη συνέχεια η συνολική πρώην βενιζελική πολιτική παράταξη, με την έννοια ότι θα τον χρησιμοποιήσει ως δηλωτικό της ιδεολογικής της ταυτότητας για όλο το κατοπινό μεταπολεμικό διάστημα (ο Παπανδρέου μόνο προς το τέλος της δεκαετίας του 1950 και ύστερα θα χρησιμοποιήσει αυτό τον όρο). Σχετικά με την πορεία της βενιζελικής πολιτικής οικογένειας μετά τον πόλεμο, και τον νέο ρόλο που διεκδικεί στην πολιτική σκηνή της περιόδου, πρβλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-1961*, Αθήνα 1984, 2 τόμοι (δακτυλογραφημένη εργασία στη Βιβλιοθήκη της ΠΑΣΠΕ).

8. Στο ίδιο, σ. 379 κ.ε.

θεωρεί πως η καθημερινή παραβίαση από τη συντηρητική πολιτική ομάδα και σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικοπολιτικής ζωής των πλέον στοιχειωδών όρων της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας εξουδετερώνει τη δυνατότητα έκφρασης του πραγματικού φρονήματος του λαού⁹. Ο δεύτερος, χωρίς να απέχει από τις εκλογές, διαδηλώνει τον αντιμοναρχισμό του Κόμματος των Φιλελευθέρων, κάτι που, με εξαίρεση τον Καφαντάρη, δεν ισχύει για την υπόλοιπη ευρύτερη πρώην βενιζελική παράταξη, η οποία τηρεί διφορούμενη στάση.

Χωρίς αμφιβολία, η αποχή του καφανταρικού κόμματος από τις εκλογές του 1946, συγκρινόμενη με τη δεδηλωμένη αντιμοναρχική στάση του Σοφούλη, συνιστά για τις δοσμένες μεταπελευθερωτικές συνθήκες την πλέον αξιόπιστη εκδήλωση κεντρώας προοπτικής και πορείας. Πρόκειται για πολιτική πράξη, με την οποία εκδηλώνεται η κατηγορηματική απόφαση του Καφαντάρη να αρνηθεί οποιουσδήποτε συμβιβασμούς, που θα έπλητταν το δημοκρατικό πολίτευμα και τις κοινοβουλευτικές εγγυήσεις. Άλλωστε, αν υπήρχε κάτι που θα μπορούσε να χαρακτηρίσει τη βενιζελική παράταξη μετά τον πόλεμο, σε μια εποχή δηλαδή που παραβιάζονται και κακοποιούνται και οι πλέον βασικοί κα-

9. Χρησιμοποιώντας αποσπάσματα από δηλώσεις του Καφαντάρη εν όψει των εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946, ο Δημήτρης Αγραφιώτης σημειώνει: «Με προκήρυξή του κάλεσε το λαό "νὰ μὴν προσέλθῃ εἰς τὰς κάλπας κάτω ἀπὸ τὸν πέλεκυν μιᾶς φρικώδους τρομοκρατίας καὶ μέσα εἰς ἓνα ἀναβρασμὸν ἀχαλίνωτων παθῶν, ποὺ θολώνουν τὰς συνειδήσεις καὶ σκιάζουν κάθε ἀναλαμπὴν ἡρέμου πατριωτικῆς σκέψεως καὶ ἐθνικῆς ἐξάρσεως". Οἱ εκλογές αυτές, ἔλεγε ο Καφαντάρης "ἀποτελοῦν ὄχι κήρυγμα καὶ ἐδραίωσιν ἀλλὰ διασυρμὸν τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν, ὄχι κραταίωσιν, ἀλλὰ ὑπονόμευσιν τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ὄχι σεβασμὸν, ἀλλὰ χλεύην καὶ διαστρέβλωσιν τοῦ ἱερωτέρου δικαίου τοῦ λαοῦ ... Δὲν πρόκειται νὰ θέσουν τέρμα εἰς τὴν μακροχρόνιον ἐσωτερικὴν διαμάχην καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν γαλήνην εἰς τὸν τόπον, ἀλλ' εἶναι, ἀντιθέτως, προωρισμένον νὰ ἐντείνουν τὸν ἐμφύλιον σπαραγμὸν καὶ νὰ ὀδηγήσουν εἰς καταστροφάς"». «Τα επακολούθησαντα γεγονότα», παρατηρεῖ ο Αγραφιώτης, «επιβεβαίωσαν τις "προφητείες" του»: βλ. Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983, σ. 339-340.

νόνες του δημοκρατικού παιχνιδιού, είναι ακριβώς το αμετακίνητο και ασυμβίβαστο αίτημα για στερέωση και ουσιαστική λειτουργία της πολιτικής δημοκρατίας. Την ανένδοτη αυτή προοπτική δεν την ενσωματώνει, σίγουρα, μόνο η αμφιταλάντευση απέναντι στη μορφή του πολιτεύματος, την οποία εκδηλώνει το μεγαλύτερο μέρος του φιλελεύθερου χώρου, αλλά και ο ξεκάθαρος αντιμοναρχισμός του Σοφούλη. Δηλαδή, ενώ αυτή καθαυτή η αντιβασιλική στάση εξυπνοεί μια τέτοια προοπτική, η σύγχρονη συμμετοχή σε μια εκλογική διαδικασία, που κάθε άλλο παρά εγγυάται την εκδήλωση της πραγματικής βούλησης του εκλογικού σώματος, την καθιστά ελαστική και λιγότερο κατηγορηματική¹⁰.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως από τον άλλοτε βενιζελικό πολιτικό χώρο, με την ευρύτερη έννοια του όρου, μόνο το καφανταρικό κόμμα ακολουθεί ενδιάμεση —κεντρώα πορεία. Έχουν το νόημα πως μόνο του σχήματος αυτού ο κεντρώος προσανατολισμός είναι εμφανής και αναμφισβήτητος, αφού, όπως είπαμε, η προοπτική του για στερέωση της πολιτικής δημοκρατίας εμφανίζεται κατηγορηματική και ανένδοτη, αντίθετα με τη θέση του Κόμματος των Φιλελευθέρων υπό τον Σοφούλη, που μπορεί και πρέπει να εκτιμηθεί ως στάση ανοχής, ή με την τοποθέτηση του υπόλοιπου άλλοτε βενιζελικού χώρου, που από μια άποψη και ως ένα βαθμό μπορεί να θεωρηθεί συμπορευτική της συντηρητικής πολιτικής ομάδας στη δοσμένη στιγμή της μεταπελευθερωτικής πολιτικής ζωής. Εξυπακούεται πως η διάκριση ανάμεσα στους τρεις αυτούς τύπους αντίδρασης της άλλοτε βενιζελικής παράταξης έχει ένα βαθύτερο νόημα και περιεχόμενο: στην πραγματικότητα συνιστά το κριτήριο των τάσεων που εκδηλώνονται και λειτουργούν στο χώρο αυτό μετά την απελευθέρωση.

10. Σχετικά με τη στάση του Κόμματος των Φιλελευθέρων απέναντι στο πολιτειακό πρόβλημα και τις γενικότερες θέσεις του στη μεταπολεμική περίοδο βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος*, ..., ό.π., σ. 233 κ.ε. Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, ό.π., σ. 153 κ.ε.

αποτελεί τη βάση αναφοράς και στήριξης των κεντρώων διαβαθμίσεων. Έτσι, η αποχή η προερχόμενη από τον άλλοτε βενιζελικό χώρο, ακριβώς γιατί μπορεί και πρέπει να εκτιμηθεί ως η πλέον προοδευτική αστική τοποθέτηση στη δοσμένη στιγμή, σηματοδοτεί την κεντροαριστερή πρόταση, ενώ οι δύο άλλες στάσεις οριοθετούν την ευρύτερη κεντροδεξιά¹¹.

Είναι φανερό πως η αποχή του Καφαντάρη από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 είναι η μόνη πολιτική πράξη στην μεταπελευθερωτική περίοδο που προέρχεται από τον ευρύτερο φιλελεύθερο χώρο και δικαιώνει όλη εκείνη την προοπτική και συζήτηση για κέντρο και κεντρώα κατεύθυνση. Δικαιώνει, με την έννοια ότι δείχνει πως, στο χώρο αυτό, που θέλει να εμφανίζεται και να θεωρείται το κέντρο της πολιτικής σκηνής της εποχής, λειτουργούν και κάποιες τάσεις που διαφοροποιούνται και διακρίνονται σαφώς από τη συντηρητική πολιτική ομάδα: κάποιες εστίες έλξης και συσπείρωσης όλων εκείνων των πρώην βενιζελικών και μη στοιχείων, που εμπνέονται από μια ευδιάκριτη, άρα και αναμφισβήτητη ενδιάμεση πορεία. Από την άποψη αυτή δεν είναι υπερβολή να πούμε πως η στάση του Καφαντάρη διέσωσε το γόητρο της παλιάς βενιζελικής ομάδας. Το πόσο η άποψη αυτή είναι αληθινή φαίνεται στο γεγονός ότι ο συνολικός υπόλοιπος φιλελεύθερος χώρος, επειδή ακριβώς δεν υιοθέτησε την ανένδοτη στάση του Καφαντάρη, υποδαύλισε την υποψία και την αμφισβήτηση στις ευρύτερες μη δεξιές κοινωνικές κατηγορίες και έδωσε λαβή για ποικίλα σε βάρος του σχόλια, που τον συνόδευαν στη συνολική κατοπινή περίοδο¹².

Το φαινόμενο αυτό εκδηλώνεται σε μια προηγούμενη περίοδο.

11. Σε ό,τι αφορά την κεντροδεξιά και τις διαβαθμίσεις της στη μεταπελευθερωτική Ελλάδα βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, ό.π., σ. 397 κ.ε.

12. Για τις μορφές και τους χαρακτηρισμούς που επεφύλαξε στη μεταπολεμική περίοδο η πρακτική για την πρώην βενιζελική ομάδα, βλ. στο ίδιο, σ. 13 κ.ε.

Η σμίκρυνση της απόστασης ανάμεσα στη βενιζελική και την αντιβενιζελική ομάδα ήδη πολύ προ του πολέμου, ως αποτέλεσμα των ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών ανακατατάξεων της μεσοπολεμικής περιόδου, και ιδιαίτερα στο διάστημα της τελευταίας δεκαετίας, οδήγησε στο άνοιγμα και τη συντήρηση μιας συζήτησης σχετικά με τα κοινωνιολογικά και ιδεολογικά στοιχεία που διαφοροποιούν, και άρα διακρίνουν, τις δύο αστικές πολιτικές οικογένειες. Ακραία εκδήλωση της συζήτησης αυτής είναι η ταύτιση των τελευταίων τόσο στο κοινωνιολογικό όσο και στο ιδεολογικό επίπεδο, κάτι που είχε τεράστιο αρνητικό αντίκτυπο για τη βενιζελική ομάδα, αφού ένα απροσδιόριστο αλλά σημαντικό τμήμα της βάσης της, που επηρεάστηκε λιγότερο ή περισσότερο από την εκδοχή αυτή, όταν δεν εγκατέλειψε το χώρο αυτόν, εκδήλωσε και καλλιέργησε αισθήματα δυσπιστίας σχετικά με τις βραχυπρόθεσμες προοπτικές αλλά και τους απώτερους στόχους της φιλελεύθερης παράταξης. Η επιφύλαξη αυτή, ακριβώς, ενισχύθηκε και κλιμακώθηκε μετά τον πόλεμο, όταν το γόητρο της αριστεράς και η ουσιαστική της παρουσία στην πολιτική σκηνή της εποχής ανάγκασε τους Φιλελευθέρους σε ιδεολογική αναδίπλωση¹³.

13. Το ενισχυμένο γόητρο της αριστεράς, μετά την απελευθέρωση, που αποτέλεσε τη νομιμοποιητική βάση της φόρμουλας της προερχόμενης από τη συντηρητική αστική πολιτική παράταξη για επικείμενη κομμουνιστική επανάσταση, ήταν φυσικό να επηρεάσει τόσο την ιδεολογία όσο και τη στρατηγική του προοδευτικού αστικού πολιτικού χώρου. Εκείνο ωστόσο που είχε άμεσους και καταλυτικούς αντίκτυπους στη στάση και αντίδραση της πρώην βενιζελικής παράταξης απέναντι στα πολιτικά πράγματα της περιόδου ήταν σίγουρα η «μομφή» του συνοδοιπόρου ή κρυπτοκομμουνιστή, χαρακτηρισμό που επεφύλαξε η συντηρητική αστική πτέρυγα για κάθε άτομο ή ομάδα που, χωρίς να υπερακοντίζει την αστική πολιτική φιλοσοφία, αντιδρούσε λιγότερο ή περισσότερο στην προοπτική μιας απόλυτης ευθυγράμμισης στις βραχυπρόθεσμες επιλογές και στους μακροπρόθεσμους στόχους της. Στα πλαίσια των εξελίξεων αυτών ήταν επόμενη η ιδεολογική αναδίπλωση του κέντρου, δηλαδή η αναγκαστική συντηρητικοποίησή του, και μάλιστα απέναντι σε κοινωνικοπολιτικά προβλήματα και φαινόμενα που στο

Ωστόσο, λαβή για κρίσεις και διαδόσεις, με περιεχόμενο εντελώς αντίθετο από εκείνο που κυκλοφόρησε η πρακτική για τον υπόλοιπο φιλελεύθερο χώρο, με την ευκαιρία της συμμετοχής του στις εκλογές, έδωσε και η αποχή του καφανταρικού κόμματος. Θεωρήθηκε πως η άρνηση του σχήματος αυτού να λάβει μέρος στις εκλογές είναι δηλωτική του αριστερού του προσανατολισμού. Είναι αποκαλυπτική της κατηγορηματικής του απόφασης να συμμερισθεί την προβληματική της αριστεράς σε ό,τι αφορά το χαρακτήρα των εκλογών και την επιβεβλημένη απέναντί της στάση των δημοκρατικών δυνάμεων. Η τέτοια αντίληψη του μικρότερου ή μεγαλύτερου τμήματος του εκλογικού σώματος για το Προοδευτικό Κόμμα και τον αρχηγό του είναι σίγουρα υπερβολική. Ο αναμφισβήτητος προοδευτισμός του ευρυτάνα πολιτικού και η αριστερότερη τοποθέτησή του, τόσο από το Κόμμα των Φιλελευθέρων, όσο και από άλλες ομάδες φιλελευθέρων καταβολών δεν σημαίνουν σε καμία περίπτωση πως οι ιδεολογικοί του οραματισμοί υπερακοντίζουν τα αστικά σύνορα. Μια προσεκτική εκτίμηση των δεδομένων που αφορούν το βίο και την πολιτεία του Καφαντάρη και του κόμματός του μπορεί ασφαλώς να δείξει πόσο λαθεμένη και από κάθε άποψη υπερβολική και ανιστόρητη είναι η αντίληψη αυτής της πρακτικής¹⁴.

παρελθόν τοποθετήθηκε με αξιοσημείωτη ριζοσπαστικότητα, γεγονός που με τη σειρά του ενίσχυσε τις διαδόσεις της εποχής για ευθυγράμμισή του με τη δεξιά. Σχετικά με την προβληματική αυτή βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, ό.π., σ. 410 κ.ε.

14. Ενισχυτικό ρόλο της τέτοιας αντίληψης της πρακτικής έπαιξε το πιθανότερο και ο όρος «κεντροαριστερά», που ύστερα από την πολιτογράφηση του όρου «κέντρο» αρχίζει να κυκλοφορεί και να καθιερώνεται, υποδηλώνοντας τον πολιτικό χώρο που κινείται σαφώς αριστερότερα από την υπόλοιπη πρώην βενιζελική ομάδα, χωρίς, ωστόσο, να θέτει υπό αμφισβήτηση το αστικό κοινωνικό σύστημα. Πρόκειται δηλαδή για την προοδευτική πτέρυγα του κέντρου, η οποία κάτω από ορισμένες κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις και συγκυρίες μπορεί να συνάψει πρόσκαιρες ή και περισσότερο διαρκείς συμμαχίες με την αριστερά, ή να προσελκύσει υπό την σημαία της τέτοιες κοινωνικές και πολιτικές κατηγορίες, με συνέπειες αρνητικές για

III

Ο θετικός αντίκτυπος της αποχής δεν περιορίζεται μόνο στο ότι νομιμοποίησε όλη εκείνη τη συζήτηση για ενδιάμεση πορεία, που καθώς είδαμε εκδηλώνεται πολύ προ του πολέμου, ούτε στο ότι δικαίωσε και περιέσωσε το γόητρο της φιλελεύθερης παράταξης, με το νόημα που μόλις προσδιορίσαμε. Η αποχή είχε θετική απήχηση στην υπόλοιπη φιλελεύθερη παράταξη, με την έννοια ότι η κοινωνική βάση του Καφαντάρη, στο μέτρο που δεν πειθάρχησε στη γραμμή του κόμματος, στράφηκε προς τις άλλες βενιζελογενείς και μη κεντροδεξιές ομάδες, και εν μέρει αφομοιώθηκε¹⁵. Την εξέλιξη αυτή εξηγούν οι εξής λόγοι: ο πρώτος είναι η απουσία στη δοσμένη στιγμή μιας ανάλογης του Καφαντάρη ηγετικής προσωπικότητας, ικανής να επηρεάζει την

τη συντηρητική ομάδα, και από κάθε άποψη θετικές για τον ευρύτερο αστικό προοδευτικό χώρο και την αριστερά. Σχετικά με το βίο και την πολιτεία του Καφαντάρη και του κόμματός του, που θεμελιώνουν τους κεντροαριστερούς του προσανατολισμούς με το περιεχόμενο που προσδιορίζουμε εδώ, πρβλ. τις εργασίες των Δημοσθένη Γούλα και Δημήτρη Αγραφιώτη, *ό.π.*

15. Θεωρούμε πως οι κομματικοί σχηματισμοί που συνιστούν το λεγόμενο κέντρο στη μεταπολεμική Ελλάδα, τόσο εκείνοι που έχουν βενιζελική ρίζα όσο και οι ομάδες που δεν έχουν τέτοια καταβολή, ταξινομούνται στον ευρύτερο χώρο της κεντροδεξιάς, δηλαδή κινούνται σε μια δεξιότερη τροχιά από το Προοδευτικό Κόμμα. Από την άποψη αυτή δεν είναι υπερβολική η διάχυτη αντίληψη της πρακτικής της περιόδου, που όταν δεν ταυτίζει, όπως προσημειώθηκε, το κέντρο με τη δεξιά, το θέλει συντηρητικό, άρα δύσκολα διακρινόμενο από την πρώην αντιβενιζελική ομάδα. Τα κυριότερα κόμματα που συνιστούν την κεντροδεξιά στη μεταπολεμική περίοδο και τα οποία αποτέλεσαν αναγκαστικό πόλο έλξης της κεντροαριστερής εκλογικής βάσης είναι το ιστορικό Κόμμα των Φιλελευθέρων, το Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων, το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων και η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου. Σε ό,τι αφορά τα σχήματα αυτά, πρβλ. Σωτ. Κυραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, *ό.π.*, σ. 210 κ.ε., ενώ για κάποια στοιχεία σχετικά με την πορεία τους στη σκηνή της εποχής βλ. το *Λεξικόν των πολιτικών κομμάτων* της περιόδου, που ενσωματώνει το έργο του Meynaud, *ό.π.*, σ. 511 κ.ε.

προοδευτική πτέρυγα του ευρύτερου φιλελεύθερου χώρου και να μετέχει στις εκλογές· ο δεύτερος, και κυριότερος, είναι ότι το καφανταρικό κόμμα —όπως άλλωστε και οι άλλοι κεντροαριστεροί και σοσιαλίζοντες κομματικοί πυρήνες που αποσπάστηκαν πριν από τον πόλεμο από το Κόμμα των Φιλελευθέρων ή αναπτύχθηκαν έξω από τα όριά του— για μια σειρά λόγων δεν πρόλαβε να διαμορφώσει μια μικρότερη ή μεγαλύτερη, αλλά σταθερή —λιγότερο ή περισσότερο— κοινωνική βάση αναφοράς και στήριξης, κάτι που αποδεικνύει η εκλογική ιστορία του κόμματος.

Συγκεκριμένα: στις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926 η Ένωση Φιλελευθέρων (Μιχαλακόπουλος - Καφαντάρης) κερδίζει 102 έδρες, ενώ, στις επόμενες εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928, το κόμμα του Καφαντάρη, που μετέχει μόνο του, κερδίζει 3 έδρες. Στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 το Προοδευτικό Κόμμα, που συμμετέχει σε ένα ευρύτερο σχήμα με τον τίτλο «Τρίτη Κατάσταση» κερδίζει 15 έδρες, οι οποίες μειώνονται στις 10 στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933. Στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935, όπως και όλη η δημοκρατική παράταξη, το καφανταρικό κόμμα δεν μετέχει, ενώ στις επόμενες της 26ης Ιανουαρίου 1936 ο Δημοκρατικός Συνασπισμός, που συνθέτουν τα κόμματα των Καφαντάρη, Παπαναστασίου, Μυλωνά και Παπανδρέου κερδίζει 11 έδρες. Συγκρίνοντας και εκτιμώντας κανείς τα δεδομένα αυτά, σε συνδυασμό με τον κοινωνικοπολιτικό συσχετισμό που διαμορφώνει κάθε προεκλογική περίοδος, δεν έχει παρά να διαπιστώσει τη ρευστότητα της κοινωνικής βάσης του καφανταρικού κόμματος, καθώς αυτή εμφανίζει δυσανάλογες μάλλον αυξομειώσεις, κάτι που είναι ιδιαίτερα αισθητό στην περίπτωση που συγκρίνουμε το αποτέλεσμα των εκλογών του 1926 με εκείνο των εκλογών του 1936, όπως και το αποτέλεσμα των δύο αυτών αναμετρήσεων με εκείνο των εκλογών του 1928, 1932 και 1933¹⁶.

16. Σχετικά με την εκλογική ιστορία της καφανταρικής ομάδας, όπως άλλωστε και των άλλων ομάδων που αποσπάστηκαν από το Κόμμα των Φι-

Η διαπίστωση αυτή δεν ενισχύει μόνο την εκδοχή της κατεύθυνσης της κεντροαριστερής βάσης προς τα κόμματα της κεντροδεξιάς· θέτει ακόμα κατά τρόπο άμεσο το πρόβλημα των περιορισμένων δυνατοτήτων του ερευνητή, προκειμένου να οριοθετήσει τις διαστάσεις της βάσης αυτής. Αξίζει να σημειωθεί πως η δυσκολία ενός τέτοιου προσδιορισμού δεν περιορίζεται μόνο στις εκλογές του 1946 αλλά και στις επόμενες που ακολουθούν ως το τέλος της δεκαετίας του 1950, αρκεί να ληφθεί υπόψη πως μετά τον πόλεμο ο χώρος αυτός διατηρεί την ιδεολογική και κοινωνιολογική του ρευστότητα για ένα πολύ μεγάλο διάστημα, ενώ κατά την ίδια περίοδο δεν διαθέτει δική του κομματική σημαία. Από την άποψη αυτή τα όποια αριθμητικά στοιχεία και μεγέθη μπορεί να επικαλεσθεί κανείς δεν έχουν παρά ενδεικτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι δεν αποδίδουν τις συνολικές διαστάσεις της κεντροαριστερής πραγματικότητας. Παρ' όλα αυτά μπορούν και πρέπει να θεωρηθούν επαρκή κριτήρια —και είναι ακριβώς το σημείο αυτό που ενδιαφέρει την παρούσα ανάλυση— της υπόστασης και της κατεύθυνσης της πραγματικότητας αυτής.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το πρόβλημα του ποσοστού της αποχής από τις εκλογές του 1946, είναι χρήσιμο να επισημανθεί πως η ως τώρα έρευνα δεν μας επιτρέπει να διατυπώσουμε «τελικές» απόψεις. Η εκδοχή των παρατηρητών του ΟΗΕ, που εντοπίζει το ποσοστό της αποχής στο 9,3%, μας φαίνεται μάλλον επιπόλαιη, αν όχι μεροληπτική. Επιφυλάξεις ίσως θα μπορούσε να έχει κανείς και απέναντι σε νεότερες εκτιμήσεις, οι οποίες ανεβάζουν το ποσοστό αυτό στο 25%. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, οι εκτιμήσεις αυτές δεν κρίνονται διαφωτιστικές παρά μόνο για την αποχή της αριστεράς, την οποία άλλωστε κυρίως αφορούν. Αν και συνήθως στους υπολογισμούς του είδους περιλαμβάνεται και η κεντροαριστερά, ο προσδιορισμός της αποχής της τελευταίας προσκρούει σε αξεπέραστες δυσκολίες. Αντίθετα με

την αριστερά, που, στη μεσοπολεμική πολιτική σκηνή, διαθέτει μια κρυσταλλωμένη ταυτότητα και μια σταθερή βάση αναφοράς και στήριξης, πράγματα που μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλείς —λιγότερο ή περισσότερο— υποθέσεις σχετικά με την κοινωνική της βάση τις παραμονές των εκλογών του 1946, η κεντροαριστερά, ακριβώς επειδή βρίσκεται στη φάση της διαμόρφωσης και στερείται τέτοιων «σταθερών», δεν ευνοεί ανάλογες προσεγγίσεις¹⁷.

Ο θετικός αντίκτυπος της αποχής στην κεντροδεξιά, με το νόημα που ήδη προσδιορίσαμε, δεν περιορίζεται μόνο στις εκλογές του 1946, αλλά επεκτείνεται και στην περίοδο που ακολουθεί. Η βάση του καφανταρικού κόμματος, όση δεν αφομοιώθηκε από την κεντροδεξιά, μέλλει στο κατοπινό διάστημα να στεγασθεί στους κομματικούς εκπροσώπους της τελευταίας, διατηρώντας πάντα την προοπτική διαμόρφωσης δικού της κομματικού φορέα. Βέβαια, το όφελος που δέχτηκε το συντηρητικό τμήμα της πρώην βενιζελικής παράταξης από την αποχή του Προοδευτικού Κόμματος δεν περιορίζεται στις δύο βουλευτικές έδρες που κερδίζει το σχήμα αυτό στις εκλογές του 1936. Το κέρδος ήταν σίγουρα πολύ μεγαλύτερο και, καθώς φαίνεται σε πρώτη φάση, το επωφελήθηκε το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Παπανδρέου. Ο παραπλανητικός τίτλος του κόμματος, καθώς και το γεγονός ότι στις εκλογές του 1936 συμμαχεί με τους Καφαντάρη, Παπαναστασίου και Μυλωνά υπό την σημαία του Δημοκρατικού Συνασπισμού, συνιστούν τα κυριότερα κίνητρα που έστρεψαν την κεντροαριστερή βάση προς το κόμμα αυτό.

Είναι χαρακτηριστικό πως το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, που στις εκλογές του 1936 κερδίζει 1 έδρα, στις επόμενες της 31ης Μαρτίου 1946 κερδίζει 27 έδρες. Σίγουρα, οι επιπλέον 26 έδρες του παπανδρείκου κόμματος προέρχονται από

17. Σε ό,τι αφορά το ποσοστό της αποχής και τη σχετική προβληματική βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 140-141· Αντώνης Παντελής, *ό.π.*, σ. 239· J. Meynaud, *ό.π.*, σ. 79.

τον ευρύτερο κεντρώο χώρο και όχι μόνο από την αριστερή του πτέρυγα, δηλαδή την κεντροαριστερά. Το γεγονός όμως ότι το σχήμα αυτό, από τα πρώτα του βήματα, διαδηλώνει την προοπτική του για μια αριστερότερη πορεία από εκείνη του Κόμματος των Φιλελευθέρων ενισχύει μάλλον την εκδοχή πως το μεγαλύτερο τμήμα της βάσης αυτής προέρχεται από τα ριζοσπαστικότερα στοιχεία του αστικού χώρου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται ακόμα περισσότερο, αν ληφθεί υπόψη πως η δύναμη του Δ.Σ.Κ. στις εκλογές του 1950 —όπου μετέχει μόνο του, δηλαδή χωρίς τους κεντροδεξιούς συμμάχους (Βενιζέλο - Κανελλόπουλο) του 1946, γεγονός που επηρεάζει ασφαλώς θετικά την κεντροαριστερή βάση— ανέρχεται στις 35 έδρες. Ενισχυτικό, τέλος, της υπόθεσης που προβάλλεται εδώ είναι το γεγονός ότι η βάση αυτή μέλλει να εγκαταλείψει το Δ.Σ.Κ., που στις εκλογές του 1951 δεν κερδίζει καμία έδρα. Με την ελπίδα ότι η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου, που πρωτοεμφανίζεται στις εκλογές του 1950 υπό τον Πλαστήρα, ανταποκρίνεται περισσότερο στις επιλογές και τα οράματά της, η βάση αυτή εγκαταλείπει στις επόμενες εκλογές το παπανδρεϊκό κόμμα και προχωρεί στην ΕΠΕΚ¹⁸.

18. Η υπόθεσή μας σχετικά με την ύπαρξη μετά την απελευθέρωση μιας υπολογίσιμης κεντροαριστερής βάσης, που σε κάθε περίπτωση μπορεί να κριθεί ευρύτερη από εκείνη που στηρίζει το 1936 τον Δημοκρατικό Συνασπισμό, βάσης που όλο και διευρύνεται, ενώ η αποχή του καφανταρικού κόμματος από τις εκλογές του 1946, σε συνδυασμό με το θάνατο του Καφαντάρη που ακολούθησε, λειτούργησε αποπροσανατολιστικά και αποδιοργανωτικά για την ομάδα αυτή, η οποία, τελικά, όση δεν αφομοιώθηκε από την κεντροδεξιά, στεγάστηκε αναγκαστικά για όλο το μεταπολεμικό διάστημα υπό την σημαία της· η θέση μας λοιπόν αυτή ενισχύεται ασφαλώς, για να μην πούμε επαληθεύεται, με τη μελέτη της ιστορικής και κοινωνιολογικής ρίζας της κοινοβουλευτικής ομάδας των κομμάτων του ευρύτερου κεντρώου χώρου της μεταπολεμικής περιόδου, και ιδιαίτερα την κοινωνιολογική φυσιογνωμία του κεντρώου εκλογικού σώματος. Κυρίως όμως την εκδοχή αυτή ενισχύει η παρακολούθηση της κατοπινής πορείας των βουλευτών και των δύο αυτών πολιτικών παρατάξεων, που αποδεικνύει τη χωρίς προηγούμενο κινητικότητα στην όλη άλλωστε πολιτική σκηνή.

IV

Περνώντας στο δεύτερο σκέλος του προβλήματος, δηλαδή στη θέση μας ότι η κεντροαριστερά είναι το τμήμα του κέντρου που δέχθηκε τον συνολικό αντίκτυπο της αποχής, είναι πρώτα απαραίτητο να προσδιορισθούν, ενδεικτικά και πολύ σχηματικά, τα όρια που καταλαμβάνει ο χώρος αυτός τις παραμονές των εκλογών του 1946. Θεωρούμε πως εδώ ανήκει ένα απροσδιόριστο, αλλά από κάθε άποψη σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος, που είτε είναι παγιδευμένο σε άλλους χώρους ή κομματικούς σχηματισμούς, είτε αναζητεί ανάλογη κομματική στέγη απαλλαγμένο λιγότερο ή περισσότερο από τέτοιες δεσμεύσεις. Αν θελήσουμε να οριοθετήσουμε το χώρο αυτό σε κομματικό επίπεδο, θα πούμε, πάλι ενδεικτικά, πως εδώ ταξινομούνται τα μέλη του συνασπισμού του 1936 που προαναφέραμε, με εξαίρεση το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Το σχήμα αυτό, παρά τη συμμετοχή του στην κεντροαριστερή συμμαχία του 1936, μετά τον πόλεμο ξεκόβει και απομακρύνεται ανεπιστρεπτί από τον

κινητικότητα που, αν μη τι άλλο, δείχνει πως υπό την σημαία των κομμάτων της κεντροδεξιάς στεγάζεται ένα απροσδιόριστο αλλά σημαντικό τμήμα κοινωνικών δυνάμεων, που, χωρίς να υπερακοντίζει τα αστικά σύνορα, κινείται σαφώς αριστερότερα από τους υπάρχοντες κομματικούς εκπροσώπους της συντηρητικής πτέρυγας του κέντρου. Ένα τμήμα που, σε κάθε περίπτωση, εκτιμάται μεγαλύτερο από τις αντίστοιχες κοινωνικές κατηγορίες, που κινούνται δεξιότερα. Άλλωστε οι προσχωρήσεις βουλευτών από το κέντρο προς τη δεξιά δεν αποδεικνύουν αναγκαστικά ιδεολογική μεταστροφή στοιχείων είτε της συντηρητικής είτε της προοδευτικής πτέρυγας του κέντρου, αν ληφθεί υπόψη το ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής, η φόρμουλα για άμεσο κομμουνιστικό κίνδυνο, καθώς και η μορφή του κρυπτοκομμουνιστή ή συνοδοιπόρου που επιφυλάσσει η συντηρητική πολιτική ομάδα σε όποιον δεν ευθυγραμμίζεται απόλυτα με τις προοπτικές της. Για τις μετακινήσεις στα κόμματα του κέντρου, καθώς και για εκείνες από τα τελευταία προς τη δεξιά και την αριστερά και το αντίθετο, βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, ό.π., σ. 316 κ.ε., ενώ για ό,τι αφορά την κοινωνιολογία του συνόλου των πολιτικών δυνάμεων στη μεταπολεμική Ελλάδα βλ. το έργο του Ηλία Νικολακόπουλου, ό.π.

κύκλο αυτό¹⁹. Αντίρρηση ίσως θα μπορούσε να προβληθεί για το κόμμα του Παπαναστασίου (για την ακρίβεια για το τμήμα εκείνο του εκλογικού σώματος που πριν τον πόλεμο ακολουθεί τον Παπαναστασίου, ο οποίος ως γνωστόν απουσιάζει από τη μεταπολεμική σκηνή). Θεωρούμε ωστόσο πως, παρά την αναμφισβήτητη σοσιαλιστική - σοσιαλδημοκρατική ταυτότητα της Δημοκρατικής Ένωσης, η βάση στην οποία αυτή απευθύνεται και τελικά την επηρεάζει, με εξαίρεση κάποιους απροσδιόριστους σε έκταση πυρήνες, είναι βάση κεντρώα με την ευρύτερη έννοια του όρου²⁰.

Κεντρώα βάση, με την ευρύτερη έννοια του όρου, στη μεσοπολεμική πολιτική σκηνή, θεωρούμε εκείνο το τμήμα του εκλογικού σώματος που δεν αντιστρατεύεται μόνο τους Λαϊκούς αλλά και την πολιτική του Κόμματος των Φιλελευθέρων, όπως αυτή διαμορφώνεται και επιβάλλεται από τις αρχές ακόμα της δεκαετίας του 1920. Αυτή η προοπτική διαφοροποίησης και από τους δύο πρωταγωνιστές της πολιτικής μάχης στην περίοδο του Μεσοπολέμου, που όμως δεν υπερακοντίζει τα αστικά πλαίσια, εν-

19. Σχετικά με την ιδεολογική ταυτότητα του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, όπως αυτό επαναβιώνει μετά τον πόλεμο και μεταμορφώνεται στη συνέχεια με διάφορες κομματικές επωνυμίες, βλ. Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος...*, ό.π., σ. 246 κ.ε., καθώς και την ανακοίνωσή μας με θέμα «Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα και οι μεταμορφώσεις του: οριοθέτηση του υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου πολιτικού χώρου στην περίοδο 1946-1961», στα υπό δημοσίευση πρακτικά του συνεδρίου που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 1988 για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Γεωργίου Παπανδρέου.

20. Σε ό,τι αφορά τις ιστορικές και κοινωνιολογικές ρίζες, την ιδεολογία και κοινωνική βάση και τη γενικότερη παρουσία στη μεσοπολεμική πολιτική σκηνή της Δημοκρατικής Ένωσης πρβλ. τα πρακτικά του συνεδρίου που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 1983 με θέμα: «Η παρουσία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στην πολιτική ζωή και η συμβολή του στη διαμόρφωση των δημοκρατικών θεσμών: 1908-1936», στην έκδοση *Αλέξανδρος Παπαναστασίον. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987.

σωματώνει την ιστορική και κοινωνιολογική ρίζα του κέντρου με την ευρύτερη έννοια²¹· του κέντρου, δηλαδή, που ακριβώς επειδή συνιστά υπό διαμόρφωση πολιτικό χώρο, απουσιάζουν από τους κόλπους του διαφοροποιήσεις —λιγότερες ή περισσότερες. Βέβαια οι πρωτοπυρήνες των δύο βασικών διαβαθμίσεων του κέντρου, της κεντροδεξιάς και της κεντροαριστεράς, ανιχνεύονται στα πλαίσια των ιδεολογικών ανακατατάξεων που συντελούνται στον ευρύτερο φιλελεύθερο χώρο από τις αρχές ακόμα της δεκαετίας του 1920. Γίνονται όμως ορατές, ή έστω περισσότερο διακριτές, μόνο προς το τέλος της δεκαετίας, και ιδιαίτερα στις παραμονές της δικτατορίας του Μεταξά, ενώ αποκαλύπτονται στο σύνολό τους μετά τον πόλεμο. Το πολιτειακό ζήτημα και οι εκλογές του 1946 συνιστούν τους καταλύτες της εξέλιξης αυτής.

Συγκεκριμένα: το αίτημα της αποχής ή μη από τις εκλογές οριοθετεί τις δύο βασικές διαβαθμίσεις του κέντρου, ενώ το αντίστοιχο της ξεκάθαρης ή μη τοποθέτησης απέναντι στη μορφή του πολιτεύματος σηματοδοτεί τις διαφοροποιήσεις στο χώρο της κεντροδεξιάς. Η εξέλιξη αυτή συνεπάγεται με τη σειρά της έντονη κινητικότητα, τόσο στο επίπεδο της κοινοβουλευτικής ομάδας των κομμάτων όσο και στο επίπεδο του εκλογικού σώματος. Κινητικότητα που μέλλει ωστόσο να διατηρηθεί στη συνολική κατοπινή περίοδο, ακριβώς γιατί η ιδεολογική ταυτότη-

21. Πραγματικά, από τις αρχές ακόμα της δεκαετίας του 1920 αρχίζει να διαμορφώνεται μια νέα αστική πρόταση, που μετά τον πόλεμο είναι γνωστή ως κεντρώα πρόταση. Έντονο χαρακτηριστικό της είναι ότι δεν αρνείται μόνο τον αυταρχισμό του αντιβενιζελισμού και τις επιλογές του χώρου αυτού στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, που όσο δεν αντιστρατεύονται την αστική ανέλιξη άλλο τόσο δεν την ευνοούν. Διαφωνεί και με την αναδίπλωση και το συντηρητισμό του βενιζελισμού, που εκδηλώνεται με τη χαλάρωση του φιλελευθερισμού στο πολιτικό επίπεδο και με την ανακοπή της ορμής του στο κοινωνικοοικονομικό. Σε ό,τι αφορά αυτή τη στροφή του βενιζελισμού, που αποτέλεσε κατά την άποψή μας την αιτία γέννησης και παραπέρα ανάπτυξης του κέντρου, βλ. τις εργασίες που αναφέρονται στην υποσημ. 6.

τα και των δύο αυτών κεντρώων διαβαθμίσεων παραμένει ασχημάτιστη και ανολοκλήρωτη ως το τέλος της δεκαετίας του 1950. Στο χώρο της κεντροαριστεράς, ειδικότερα, το φαινόμενο αυτό διατηρείται και διαιωνίζεται για τον πρόσθετο λόγο ότι η κεντρώα αυτή τάση, που στερείται κατάλληλου κομματικού φορέα, για όλη αυτή την περίοδο κινείται απεγνωσμένα προς την κατεύθυνση αυτή, κάτι που συνεπάγεται συχνές και συνεχείς κοινοβουλευτικές μετατάξεις και κοινωνικές μετατοπίσεις.

Θεωρούμε, πραγματικά, πως το πολιτειακό ζήτημα και οι εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 δρομολογούν σειρά εντυπωσιακών εξελίξεων στον ευρύτερο πρώην βενιζελικό χώρο. Η στάση υπέρ ή κατά της βασιλευόμενης μορφής του πολιτεύματος είναι δηλωτική μιας πολιτικής φιλοσοφίας, είναι αποκαλυπτική των προθέσεων των ατόμων και των ομάδων απέναντι στις μεταπολεμικές εξελίξεις που διαμορφώνουν και επιβάλλουν οι νέοι ιστορικοί και κοινωνικοοικονομικοί όροι και συσχετισμοί. Η πρώτη, συγκεκριμένα, υπονοεί ένα αυταρχικό —λιγότερο ή περισσότερο— πολιτικό σύστημα, καθόλου προσαρμοσμένο στα μεταπολεμικά δεδομένα, αντίθετα με τη δεύτερη, που προδίδει την προτίμηση σε ένα περισσότερο φιλελεύθερο πλαίσιο πολιτικής ζωής. Το ίδιο θα πούμε και για τη συμμετοχή ή μη στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές. Έτσι, η πρώην παράταξη των βενιζελικών, με την ευρύτερη έννοια του όρου, καλείται για πρώτη ίσως φορά, μετά τις μεσοπολεμικές ιδεολογικές ανακατατάξεις στους κόλπους της, να αποκαλύψει την πραγματική της ταυτότητα. Προκαλούμενη να αντιδράσει απέναντι στα κυρίαρχα προβλήματα της εποχής, όπως είναι και πρέπει να θεωρηθούν το πολιτειακό και οι εκλογές του 1946, αποκαλύπτει τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες προοπτικές της²².

22. Φανερώνει, σε τελευταία ανάλυση, τις διάφορες εστίες διαφοροποίησης, που αναπτύχθηκαν και, ως ένα βαθμό, αποκρυσταλλώθηκαν στο χώρο αυτό στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας. Ωστόσο, στο διάστημα αυτό, ανάλογες ανακατατάξεις λαβαίνουν χώρα στη συνολική αστική πολι-

Προκύπτει πως η αποχή του καφανταρικού κόμματος από τις εκλογές του 1946 εγκαινιάζει, και στη συνέχεια συμβολίζει, τη γέννηση και πρώτη προβολή των δύο κεντρώων διαβαθμίσεων, ενώ συγχρόνως καθιερώνει και καταξιώνει τον Γεώργιο Καφαντάρη ως τον πρώτο και αναμφισβήτητο ηγέτη της ελληνικής κεντροαριστεράς. Το τελευταίο αυτό συμβαίνει για τους εξής λόγους: Ο Παπαναστασίου, ο οποίος θα μπορούσε να παίξει αυτό το ρόλο (όπως σημειώθηκε ήδη, παρά τις σοσιαλιστικές ή σοσιαλδημοκρατικές του προοπτικές, το μεγαλύτερο τμήμα των ψηφοφόρων του προέρχεται από τον ευρύτερο προοδευτικό αστικό χώρο) επισκιάζοντας τον Καφαντάρη, απουσιάζει από τη μεταπελευθερωτική πολιτική σκηνή. Ο Παπανδρέου, ο πιθανότερος ανταγωνιστής στο ρόλο αυτό, ξεκόβει, όπως είπαμε, από την αριστερή πτέρυγα της πρώην βενιζελικής παράταξης και μετατοπίζεται δεξιότερα. Ο Αλέξανδρος Μυλωνάς, αν και στις εκλογές του 1936 εξασφαλίζει διπλάσιο αριθμό εδρών στο Κοινοβούλιο από τον Καφαντάρη, παραμένει —σε σύγκριση με τον τελευταίο— προσωπικότητα με μικρότερη επιρροή στον ευρύτερο κεντρώο χώρο²³. Έτσι, ο ιδρυτής και αρχηγός του Προοδευ-

τική οικογένεια, όπως άλλωστε και στον ευρύτερο χώρο της αριστεράς. Οι διαπιστώσεις αυτές με τη σειρά τους εξηγούν τις διαστάσεις που πήρε στη μεταπολεμική Ελλάδα το φαινόμενο της απομάκρυνσης ομάδας ολόκληρης, πολλές φορές, βουλευτών και ανώτερων στελεχών από ένα κόμμα, και η προσχώρησή τους στους κόλπους ενός άλλου, για να το εγκαταλείψουν το πιθανότερο ύστερα από λίγο και να επιστρέψουν στο πρώτο κόμμα, ή να αναζητήσουν τρίτη κομματική στέγη. Για το φαινόμενο αυτό στην πολιτική σκηνή, δηλαδή για τις μετακινήσεις που λαβαίνουν χώρα στο συνολικό κομματικό φάσμα και όχι μόνο στους κυριότερους κομματικούς σχηματισμούς των κυριότερων πολιτικών τάσεων της περιόδου, πρβλ. *Βουλή των Ελλήνων, Μητρώων Γερουσιαστών ετών 1929-1935 και Βουλευτών 1935-1974*, Αθήνα 1977, σ. 87 κ.ε., καθώς και το *Λεξικόν των πολιτικών κομμάτων της περιόδου*, του J. Meynaud, ό.π.

23. Ο Αλέξανδρος Μυλωνάς γεννήθηκε το 1881 στην Αθήνα. Πολιτεύεται για πρώτη φορά το 1923 και εκλέγεται βουλευτής στην περιφέρεια Αθηνών υπό την σημαία του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Με το ίδιο κόμμα

τικού Κόμματος αποτελεί, μετά τον πόλεμο, τον φυσικό ηγέτη εκείνου του τμήματος του εκλογικού σώματος που το 1936 ακολουθεί τον Δημοκρατικό Συνασπισμό προσφέροντας 11 βουλευτικές έδρες. Συγχρόνως αποτελεί τον πόλο έλξης ενός ευρύτερου φάσματος ψηφοφόρων, που οι κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιήσεις και πολιτικές ανακατατάξεις και συγκυρίες της τελευταίας δεκαπενταετίας στρέφουν και ωθούν προς τον κεντροαριστερό χώρο²⁴.

Από την άποψη αυτή είναι θεμιτή και αρκετά ασφαλής η υπόθεση πως η συμμετοχή του Καφαντάρη στις εκλογές του 1946 θα εξασφάλιζε στο Προοδευτικό Κόμμα μια όχι ευκαταφρόνητη εκπροσώπηση στο πρώτο μεταπολεμικό Κοινοβούλιο, η οποία σε κάθε περίπτωση θα ήταν ευρύτερη από εκείνη που πέτυχε ο Δημοκρατικός Συνασπισμός του 1936. Η τέτοια εξέλιξη, με τη σειρά της, συνεπάγεται σειρά ολόκληρη θετικών αντίκτυπων στην κεντροαριστερά. Ενδεικτικά επισημαίνουμε πως η ευρύ-

επανεκλέγεται το 1924 στην περιφέρεια Ιωαννίνων, ενώ το 1932 και 1933 εκλέγεται με το Αγροτικό Κόμμα, του οποίου υπήρξε ιδρυτής και αρχηγός. Το 1946 μετέχει στις εκλογές ως αρχηγός της Ένωσης Αγροτικών Κομμάτων και κερδίζει μία έδρα, για να τη χάσει στις επόμενες εκλογές, οπότε αποσύρεται από την πολιτική: βλ. σχετικά ελληνικό *Who's Who*, Αθήνα 1965, σ. 409.

24. Σε ό,τι αφορά τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές εξελίξεις της δεκαπενταετίας πριν από την απελευθέρωση, και γενικότερα το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της ευρύτερης περιόδου πριν από τον πόλεμο, βλ. Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1988· Κλεομένης Κουτσούκης, *Η πολιτική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1919-1981)*, Αθήνα 1986· Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις ανάπτυξης*, «Εξάντας», Αθήνα 1987, σ. 46 κ.ε.· Μιχάλης Μάλιος, *Σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1975, σ. 35 κ.ε.· Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, ό.π.*, σ. 136 κ.ε.· Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1976, σ. 128 κ.ε.· Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922-1936*, «Φυτράκης». Αθήνα 1987.

τερη αυτή συσπείρωση υπό την σημαία του καφανταρικού κόμματος, και μάλιστα σε κοινοβουλευτικό επίπεδο, συνιστά ένα πρώτο αλλά πολύ θετικό και αποτελεσματικό βήμα προς την κατεύθυνση της ιδεολογικής κρυστάλλωσης, της ενότητας και της συνοχής του υπό διαμόρφωση αυτού χώρου σε μακροπρόθεσμο επίπεδο. Δηλαδή οι μικρότερες ή μεγαλύτερες μάχες, που θα αναγκαζόταν να δώσει η ομάδα αυτή στα πλαίσια του Κοινοβουλίου, θα αποκάλυπταν και συγχρόνως θα σφυρηλατούσαν τις προθέσεις της και τους ιδεολογικούς της προσανατολισμούς, ενώ θα έθεταν τις πρώτες αλλά στέρεες οργανωτικές της βάσεις. Σε κάθε περίπτωση, η κοινοβουλευτική θητεία και εμπειρία της ομάδας αυτής, όσο θα λειτουργούσε ως παράγοντας συνοχής και συσπείρωσης των ομοιογενών από κοινωνιολογική και ιδεολογική άποψη στοιχείων, άλλο τόσο θα πυροδοτούσε διαδικασίες αποβολής και απομάκρυνσης των τυχόν μικρότερων ή μεγαλύτερων πυρήνων διαφοροποίησης, δηλαδή των τάσεων που η συνύπαρξη και συμπόρευση υπό ενιαία κομματική σημαία με τα στοιχεία αυτά θα κρινόταν αδύνατη²⁵.

Η αποχή οδήγησε σε θεμελιακά αντίθετες εξελίξεις. Ένα πολύ σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος, που θα μπορούσε να επηρεάσει και να προσελκύσει το Προοδευτικό Κόμμα, στην περίπτωση που μετείχε στις εκλογές, παρέμεινε σίγουρα ασυγκίνητο από το σύνθημα της αποχής, γι' αυτό και στράφηκε προς

25. Η συμμετοχή της καφανταρικής ομάδας στις εκλογές του 1946 και η συσπείρωση στους κόλπους της ενός υπολογίσιμου τμήματος του εκλογικού σώματος, τόσο από τον αστικό προοδευτικό χώρο όσο και από το χώρο της μετριοπαθούς αριστεράς, θα οδηγούσε σε τελευταία ανάλυση σε ένα περισσότερο αντιπροσωπευτικό κοινοβούλιο. Το τελευταίο, αν μη τι άλλο, θα μείωνε λιγότερο ή περισσότερο την παντοδυναμία της συντηρητικής πολιτικής ομάδας υπό το Λαϊκό Κόμμα, ενώ, το πιθανότερο, θα απέτρεπε κάποιες αρνητικές για τον ευρύτερο προοδευτικό χώρο εξελίξεις, ή έστω θα περιόριζε λιγότερο ή περισσότερο τις επιπτώσεις των εξελίξεων αυτών. Για κάποια στοιχεία ή ευρύτερες αναφορές πάνω στο πρόβλημα αυτό βλ. τις εργασίες που αναφέρονται στην υποσημ. 2.

τους κομματικούς εκπροσώπους της συντηρητικής πτέρυγας του κέντρου. Χάθηκε έτσι μια μοναδική ευκαιρία, που θα συνένωνε τα στοιχεία αυτά υπό κοινό κομματικό και κοινοβουλευτικό μανδύα. Εξουδετερώθηκε η ανεπανάληπτη δυνατότητα λειτουργίας μιας διαδικασίας ιδεολογικής ζύμωσης και κρυστάλλωσης ενός χώρου που αναζητεί ταυτότητα ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Ο θάνατος του Καφαντάρη, που ακολούθησε, διέυρνε παραπέρα το πρόβλημα, ενώ ο αντίκτυπός του στην προοδευτική πτέρυγα του κέντρου θα ήταν ασφαλώς λιγότερο επώδυνος, στην περίπτωση που ο χώρος αυτός είχε εξασφαλισμένη τη μικρότερη ή μεγαλύτερη κοινοβουλευτική του εκπροσώπηση υπό την σημαία του καφανταρικού κόμματος.

Σημειώθηκε ήδη πως η ΕΠΕΚ είναι ο επόμενος πόλος έλξης της κεντροαριστερής βάσης, ύστερα από το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Και είναι η στροφή του τμήματος αυτού του εκλογικού σώματος προς τον Νικόλαο Πλαστήρα που εξηγεί την εντυπωσιακή άνοδο ενός νεοσύστατου πολιτικού σχηματισμού, όπως είναι η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου. Είναι ακόμα το γεγονός της απομάκρυνσης της κεντροαριστερής βάσης από το σχήμα αυτό που εξηγεί την κατακόρυφη πτώση του και τη μεταβολή του από «κόμμα εξουσίας» σε μια ασήμαντη πολιτική ομάδα, όπως μπορούν και πρέπει να εκτιμηθούν τα περισσότερα κόμματα που κινούνται στον ευρύτερο κεντρώο χώρο. Απογοητευμένη για μία ακόμα φορά η βάση αυτή —η ΕΠΕΚ πολύ γρήγορα θα ενδώσει στις πολυποίκιλες πιέσεις για εγκατάλειψη ή έστω για περικοπή της προοπτικής της για ένα σύστημα ουσιαστικής πολιτικής δημοκρατίας— θα στραφεί προς την ΕΔΑ, κάτι που εξηγεί την εντυπωσιακή άνοδο του σχήματος αυτού και την κατάκτηση του τίτλου της «αξιωματικής αντιπολίτευσης» στην κοινοβουλευτική περίοδο 1958-61²⁶.

26. Ότι η άνοδος της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958 ήταν το αποτέλεσμα της στροφής ενός σημαντικού τμήματος της κεντρώας βάσης προς το σχήμα αυτό είναι κάτι που δέχεται και ο Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 242 και

Στους κόλπους των κομματικών εκπροσώπων της συντηρητικής πτέρυγας του κέντρου, αλλά και της αριστεράς για ένα διάστημα, όπου κατέφυγαν τα στοιχεία αυτά, όσα δεν αλλοτριώθηκαν και δεν αφομοιώθηκαν —αυτά είναι ασφαλώς τα περισσότερα— συνάντησαν ένα κλίμα που κάθε άλλο παρά βοήθησε και ενθάρρυνε την ανάπτυξή τους. Έτσι, το τέλος της δεκαετίας του 1950 βρίσκει την κεντροαριστερή πρόταση σχηματοποιήτη, χωρίς δικό της κομματικό εκπρόσωπο και καταξιωμένο ηγέτη. Και είναι ακριβώς το σημείο αυτό που εξηγεί την απόφασή της —και μάλιστα σε μια στιγμή που εμφανίζεται περισσότερο ενισχυμένη και ιδεολογικά προσανατολισμένη— να συσπειρωθεί το 1961 με την κεντροδεξιά υπό ενιαία κομματική σημαία. Είναι ακόμα το ίδιο σημείο που φωτίζει την πορεία της στη νέα περίοδο, που αρχίζει με την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου. Η τελευταία, που θα αποτελέσει την επόμενη μετά την ΕΔΑ κομματική στέγη της κεντροαριστεράς, θα κριθεί το ίδιο ακατάλληλη με τα προηγούμενα σχήματα. Έτσι, με τη διάσπαση της Ένωσης Κέντρου, αρχίζει για το τμήμα αυτό του εκλογικού σώματος μια νέα περιπέτεια, που μέλλει να λήξει με επιτυχία τούτη τη φορά σε μια πολύ κατοπινότερη φάση: όταν, μετά την πτώση της δικτατορίας, θα

249. Με την άποψη αυτή είναι σύμφωνος και ο Meynaud, ενώ ενδιαφέρουσα είναι και η ερμηνεία που δίνει στο φαινόμενο, καθώς αυτή κινείται στα ευρύτερα πλαίσια της δικής μας προβληματικής: «Φυσικό ήταν», γράφει, «να τεθεί το ερώτημα των παραγόντων της επιτυχίας της ΕΔΑ έναντι του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Σύμφωνα με μια εκδοχή, πολλοί εκλογείς του Κέντρου, βέβαιοι για τη νίκη της Δεξιάς, εψήφισαν την Αριστερά για να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στην διαμαρτυρία τους κατά των μεθόδων της Ριζοσπαστικής Ενώσεως (με την οποία, ας μη το λησμονούμε, είχε συνεργασθεί το Κόμμα των Φιλελευθέρων για να εξασφαλίσει την επιψήφιση του εκλογικού νόμου). Η υπόθεση αυτή είναι δυνατή. Ας μην ξεχνούμε, επίσης, την έλλειψη ενότητας των φιλελευθέρων πολιτικών και το χορό των κομματικών σχημάτων, που έγινε το επιστέγασμά της: ένα παρόμοιο θέαμα δεν μπορούσε παρά να βλάψει το γόητρο αυτού του ρεύματος στο πνεύμα των εκλογών»: βλ. J. Meynaud, *ό.π.*, σ. 105.

ακολουθήσει και θα στηρίξει το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου²⁷.

27. Για τις εξελίξεις μετά την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου όχι μόνο στο χώρο του κέντρου αλλά στην πολιτική σκηνή στο σύνολό της, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 137 κ.ε.· J. Meynaud, *ό.π.*, σ. 109 κ.ε.· Σωτ. Καραγιάννης, *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος, ό.π.*, σ. 499 κ.ε.· Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα, «Παπαζήσης»*, Αθήνα 1977, τ. Δ', σ. 69 κ.ε.· Κ. Κορέσης, *Γεώργιος Παπανδρέου. Η ζωή του*, «Καμαρινόπουλος», Αθήνα 1984, σ. 430 κ.ε.· Ανδρέας Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική ανεξαρτησία, «Φέξης»*, Αθήνα 1975· του ίδιου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα, «Καρανάσης»*, Αθήνα 1974, σ. 176 κ.ε.· W. Fischer - E. Rondholz - Γ. Φαράντος, *Επανάσταση και αντεπανάσταση στην Ελλάδα, 1936-1974, «Μπουκουμάνης»*, Αθήνα 1974, σ. 82 κ.ε.· Νίκος Παπαδημητρίου, *Από την Ένωση Κέντρου στην αποστασία, «Ροές»*, Αθήνα 1986, σ. 37 κ.ε.· Πότης Παρασκευόπουλος, *Μαρτυρία 1963-1967. Πώς φτάσαμε στη δικτατορία, «Διάλογος»*, Αθήνα 1974· του ίδιου, *Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα 1961-1967, «Φυτράκης»*, Αθήνα 1988.

